

I. ARTYKUŁY

JANUSZ DERESIEWICZ

LENIN JAKO BADACZ STOSUNKÓW SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH¹

Wśród wielu nurtów działalności Włodzimierza Iljicza Lenina jego działalność naukowa, zwłaszcza w zakresie historii gospodarczej, nie jest najważniejsza. A jednak zasługuje na uwagę.

Lenin to przede wszystkim teoretyk i działacz rewolucyjny, twórca partii robotniczej w Rosji, którą poprowadził poprzez rewolucję do zwycięstwa i do stworzenia nowego typu państwa opartego na nowych stosunkach społecznych i na nowej ekonomice. Jest to wystarczająca podstawa do tego, żeby nazwisko jego zostało zapisane wielkimi głoskami w historii obok nazwisk największych twórców. A jednak renesansowa umysłowość Lenina zasługuje na uwagę także dlatego, że znajdowała wiele innych jeszcze pól działania, w których twórca miał zawsze wiele oryginalnego do powiedzenia.

Był umysłem wszechstronnym, ogarniającym problemy bardzo szeroko i głęboko w nie wnikającym. Zawsze miał przed sobą wyraźnie zarysowaną ideę główną: obalenie ustroju niesprawiedliwości społecznej i zbudowanie nowego i sprawiedliwego ustroju społecznego. Gdy tego wymagać będzie walka rewolucyjna, podejmie studia historycznogospodarcze, aby zdobyć nowy oręż w walce, innym

¹ Temat nie został w artykule wyczerpany, najwyżej naszkicowany. Nie był też dotąd w naszej literaturze podjęty, a wyczerpująco nie został nigdzie opracowany. Artykuł prof. W. Jacunskiego, *Lenin jako historyk-ekonomista* (Zeszyty Historyczne „Nowych Dróg” 1950, nr 1, s. 44–69) był dla nas jedyną dostępną i znaną w tej dziedzinie pozycją literatury naukowej. Prócz tego autor korzystał z biografii *Lenin Włodzimierz Iljicz — Krótki zarys życia i działalności* (KiW Warszawa) i poszczególnych tomów *Dzieł W. I. Lenina* (KiW, Warszawa), (Artykuł niniejszy jest referatem na Leninowską Sesję Naukową Wydziału Prawa UAM — *Redakcja*).

znów razem w tym samym celu podejmie studia filozoficzne. Ekonomia była niemal codzienną domeną jego działania.

Bardzo charakterystycznym rysem Lenina jako historyka gospodarczego jest łączenie przez niego przedmiotu głównego, a więc historii gospodarczej z teorią ekonomii oraz z szczególną umiejętnością uogólnień teoretycznych wyrastających z podstawy faktograficznej. Analiza historycznogospodarczej przeszłości dawała Leninowi asumpt do przewidywań gospodarczego i politycznego rozwoju kraju. Do tych przewidywań, opartych na przesłankach naukowych, dostosowywał strategię i taktykę działania rewolucyjnego.

Będąc uczniem Marksa i Engelsa, Lenin był również kontynuatorem nauki tamtych. Kontynuował w zastosowaniu do imperializmu badania rozpoczęte i rozwinięte przez Marksa w dziedzinie kapitalizmu światowego. Rozciągnął nadto badania odnoszące się do kapitalizmu na stosunki nie uwzględnione przez Marksa na terytorium Stanów Zjednoczonych, krajów kolonialnych i zwłaszcza Rosji. Badania historycznogospodarcze służyły Leninowi, jak przedtem Marksowi, dla sformułowań ogólniejszych i teoretycznych.

Lenin urodził się w rodzinie nauczycielskiej, ukończył szkołę średnią (ze złotym medalem) i zapisał się na uniwersytet. Wcześniej zainteresował się zagadnieniami społecznymi i wcześniej zetknął się ze sprawami politycznymi; brat jego, Aleksander, za współudział w przygotowaniu zamachu na Aleksandra III, oddał swe życie w twierdzy szlisselburskiej. Lenin bardzo wczesnie rozpoczął studiowanie teorii marksistowskiej i bardzo wczesnie wytyczył sobie drogę działania, drogę rozwijania i równocześnie upowszechniania teorii marksistowskiej. Mimo trudności stawianych mu przez władze państwowe, ukończył uniwersyteckie studia prawnicze i rozpoczął praktykę prawniczą; wkrótce go jednak pochłonęła w całości praca teoretyka i rewolucjonisty. Samodzielny umysł Lenina i nabyte już wcześniej umiejętności pracy naukowej pozwoliły mu samodzielnie stawiać problemy i rozwiązywać je własną pracą badawczą.

Najwcześniejsze prace Lenina, drukowane w tomie I jego dzieł zbiorowych, to prace historycznogospodarcze. Taką jest praca napisana w 1893 r. na marginesie książki W. J. Postnikowa *Gospodarstwo chłopskie w południowej Rosji* i zatytułowana: *Nowe ruchy gospodarcze w życiu chłopskim*², pierwsza praca drukowana na czele tomu I zbiorowych dzieł Lenina. Autor powołuje się w niej na sta-

² W. I. Lenin, *Dzieła*, t. I, Warszawa 1950, s. 1–68.

tystykę ziemstw, źródło, do którego w dalszej swej pracy naukowej i pisarskiej będzie nieraz wracał. Wyniki do jakich tu doszedł powtórzy następnie w *Rozwoju kapitalizmu w Rosji*.

W tym samym 1893 r. napisał jeszcze jedną pracę historyczno-gospodarczą, pt. *W związku z tak zwaną kwestią rynków*³. Zetknął się w niej bliżej z problematyką, do której jeszcze później wróci obszerniej w powołanej już wyżej książce o rozwoju kapitalizmu w Rosji. Jest to głównie rozprawa z poglądem narodników o niemożliwości rozwijania się w Rosji kapitalizmu, skoro — jak rozumowali narodnicy — masy ludu są ubogie i ubożeją coraz bardziej, a dla rozwoju kapitalizmu jest potrzebny szeroki rynek wewnętrzny. Tego rodzaju poglądy narodników mierzyły bardzo daleko, bo ni mniej ni więcej zaprzeczały rozwojowi kapitalizmu w Rosji i tym samym proletariatu przemysłowego, a główną siłę upatrywały w chłopstwie kierowanym przez inteligencję; zaprzeczały zresztą samej rewolucji i walce klas. Nic więc dziwnego, że Lenin przystąpił do walki z tymi poglądami i potem do generalnego rozprawienia się z nimi.

W 1894 r. Lenin napisał jeszcze dwa dziełka, które zwracają naszą uwagę. Są to: *Co to są „przyjaciele ludu” i jak oni wojują przeciwko socjaldemokratom? (Odpowiedź na artykuły czasopisma „Russkoje Bogatstwo” przeciwko marksistom)*⁴ oraz drugie: *Treść ekonomiczna narodnictwa i jej krytyka w książce Piotra Struwego (odzwierciedlenie marksizmu w literaturze burżuazyjnej). (Z powodu książki Piotra Struwego „Uwagi krytyczne do zagadnienia rozwoju ekonomicznego Rosji”)*⁵. Z wyjątkiem ostatniej, wymierzonej przeciw tzw. legalnym marksistom, wszystkie wymienione prace nawiązywały do poglądów głoszonych przez narodników i z nimi polemizowały. Poza tym wszystkie one nawiązywały do faktów historyczno-gospodarczych z drugiej połowy XIX w. i w pewien sposób przygotowywały gruntowniejsze i pełniejsze opracowanie poruszonych problemów w książce o rozwoju kapitalizmu.

Dziełem, które przyczyniło się do ostatecznego obalenia teorii narodników o ekonomicznym charakterze rozwoju Rosji, był *Rozwój kapitalizmu w Rosji*⁶. Autor zbadał tam rozwój kapitalizmu w rolnictwie i przemyśle głównie w latach 1860—1890 w 50 guberniach Rosji europejskiej, wzrost wymiany towarowej i zmiany w struk-

³ Ibidem, s. 69—123.

⁴ Ibidem, s. 124—357.

⁵ Ibidem, s. 358—553.

⁶ W. I. Lenin, Dzieła, t. III, Warszawa 1953, s. 7—619.

turze społecznej ludności. Dzieło to należy do najważniejszych dzieł naukowych Lenina, toteż bliższe zapoznanie z nim, o ile to można zrobić w ramach niewielkiego artykułu, jest rzeczą jak najbardziej pożądaną. Pierwsze wydanie ukazało się w 1899 r., a drugie w 1908 r., przejrane i uzupełnione przez autora. Nosił się on z zamiarem dalszego wydania i w tym celu czynił na egzemplarzu wydania drugiego notatki; o tej ewentualności wspomina także w przedmowie do drugiego wydania, zapowiadając rozbitcie całości na dwa tomy.

Adresatem tej książki byli nie uczeni specjaliści, a szerokie koła rewolucyjnej inteligencji. Również i ta książka miała do spełnienia swoje zadanie w służbie przyszłej rewolucji. W związku z tym trzeba zwrócić uwagę na podtytuł: „Proces kształtowania się rynku wewnętrznego dla wielkiego przemysłu”. Że nie chodziło tu o zbadanie jakiegoś oderwanego zagadnienia ekonomicznego, utwierdza przedmowa do wydania pierwszego, w której autor od razu na wstępie⁷ wyraźnie informuje, że postawił sobie za cel rozpatrzenie problemu tworzenia się rynku wewnętrznego dla kapitalizmu rosyjskiego, w celu przeprowadzenia krytyki głównych przedstawicieli poglądów narodnickich, wysuwających ten problem. Autor postanowił jednak nie ograniczyć się do samej krytyki, do samej analizy błędów i uchybień. Nie uważał jednak za wystarczające tylko przytoczenie faktów „mówiących o kształtowaniu się i wzroście rynku wewnętrznego”. I dlatego zdecydował się podjąć próbę przedstawienia „całego procesu rozwoju kapitalizmu w Rosji w jego całokształcie” z punktu widzenia rynku wewnętrznego, w okresie po reformie, na podstawie danych dotyczących wewnętrznych, czysto rosyjskich guberni, z dodatkowym jeszcze ograniczeniem „wyłącznie do samej tylko ekonomicznej strony procesu”. Te ograniczenia rozległej z natury problematyki nie oznaczały jej zawężenia w sensie tworzenia jakiejś fikcji rzeczywistości. Podyktowała je trzeźwość badacza zdającego sobie sprawę z ogromnej rozległości zagadnienia trudnego do opracowania bez tych ograniczeń przez pojedynczego badacza.

Drugie wydanie ukazało się w 1908 r., a więc już po rewolucji 1905 r. i w zmienionych warunkach społecznych i politycznych. W przedmowie do wydania drugiego Lenin z satysfakcją mógł stwierdzić⁸, że wypadki, jakie zaszły od pierwszego wydania, w pełni potwierdziły dokonaną w pracy analizę ustroju społeczno-gospodar-

⁷ Ibidem, s. 11.

⁸ Ibidem, s. 19.

czego Rosji. Zwraca szczególnie uwagę na jawne wystąpienie polityczne wszystkich klas w toku rewolucji, na wystąpienie na jaw kierowniczej roli proletariatu, którego siła okazała się bez porównania większa niż jego odsetek w masie ludności. Osobno jeszcze wskazuje na dwoistą sytuację i dwoistą rolę chłopstwa na „głęboko sięgające korzenie rewolucyjności chłopstwa jako masy” i na „wewnętrznie sprzeczną strukturę klasową tej masy, jej drobnoburżuazyjność, antagonizm tendencji prywatno-gospodarskich i proletariackich w jej łonie”. W następstwie tych faktów ekonomicznych rewolucja w Rosji mogła być tylko rewolucją burżuazyjną. Lenin przewidywał, że rozwój może iść albo w kierunku powolnego wzrastania gospodarki obszarniczej w czysto kapitalistyczną albo w kierunku rewolucyjnego przełomu, burzącego wielką własność i wszystkie pozostałości poddaństwa. Rewolucja 1905 r. zakończyła się zwycięstwem kontrrewolucji i utrzymaniem przewagi obszarników. Ale walka nie jest skończona i od przyszłego wyniku końcowego pierwszego naporu rewolucji rosyjskiej zależeć będzie ostateczne opracowanie *Rozwoju kapitalizmu*, gdzie w drugim wydaniu autor wprowadził tylko najkonieczniejsze uzupełnienia najnowszym materiałem statystycznym oraz przejrzał i poprawił tekst. W związku z tym właśnie spodziewał się, że przyszłe opracowanie będzie wymagało rozszerzenia dzieła i podzielenia go na dwa tomy i że w tomie pierwszym zawarta będzie analiza przedrewolucyjnej ekonomiki Rosji, a w tomie II wyniki i rezultaty rewolucji. Jak wiadomo, do tego nowego wydania, po zwycięstwie rewolucji już nigdy nie doszło.

Część krytyczna opracowania zmieściła się niemal wyłącznie w rozdziale I, traktującym o teoretycznych błędach ekonomistów-narodników. Autor wykazał tam także, że zagadnienie rynku wewnętrznego istnieje tylko w związku z kapitalizmem i jego rozwojem. Rynek ten tworzy sam dla siebie kapitalizm i przez pogłębiający społeczny podział pracy wprowadza podział na kapitalistów i robotników. Także sproletaryzowana wieś za płacę zarobkową kupuje przedmioty pierwszej potrzeby i bogate chłopstwo ze sprzedaży wytworów swego gospodarstwa również dokonuje zakupów.

W rozdziałach II—IV autor dał szczegółową charakterystykę ewolucji rolnictwa rosyjskiego po reformie z 1861 r. w kierunku kapitalizmu. W rozdziale II traktującym o rozwarstwieniu chłopskim przeprowadził bardzo drobiazgową i wszechstronną analizę procesu na podstawie danych statystycznych ziemstw z kilkudziesięciu guberni. W rozdziale III zatytułowanym „Przejście właścicieli ziemskich od

gospodarki pańszczyźnianej do kapitalistycznej" skupił uwagę na właścicielach ziemskich i zajął się bliżej przechodzeniem tych właścicieli od gospodarki pańszczyźnianej poprzez odrobki do wolnego najmu w rolnictwie, podkreślając znaczenie stosowania maszyn w rolnictwie dla umocnienia się nowo powstających stosunków kapitalistycznych. W rozdziale IV omówione zostały wszystkie dziedziny w rolnictwie, wpływające na wzrost towarowości rolnictwa; a więc jest tam mowa o rejonach towarowej gospodarki zbożowej, towarowej hodowli zwierząt gospodarskich, towarowej uprawy lnu, o przetwórstwie technicznym produktów rolnych (gorzelnictwo, cukrownictwo, przemysł ziemniaczano-krochmalny, olejarstwo, uprawa tytoniu) i wreszcie o zarobkowym warzywnictwie i sadownictwie. Uzyskane w tych rozdziałach wyniki dały następnie podstawę do wyciągnięcia wniosków o znaczeniu kapitalizmu w rolnictwie rosyjskim i do przeprowadzenia krytyki poglądów narodników na kapitalizm w rolnictwie rosyjskim.

W rozdziałach V—VII ośrodek zainteresowania autora przesunięty został na dziedzinę przemysłu. W związku z tym omówione zostały formy i stadia rozwoju kapitalizmu w rosyjskim przemyśle, stopniowane od pierwszych stadiów kapitalizmu w przemyśle (przemysł domowy i rzemiosło, drobna produkcja przemysłowa, prosta kooperacja kapitalistyczna) w rozdziale V, poprzez kapitalistyczną manufakturę w przemyśle rosyjskim (tkactwo, inne gałęzie przemysłu włókienniczego, folusznictwo, kapelusznictwo i czapnictwo, przerób konopi i powroźnictwo, przetwórstwo drzewa i inne) i kapitalistyczną pracę w domu, będącą dodatkiem do manufaktury — w rozdziale VI, do rozwoju wielkiego przemysłu maszynowego, a więc do fabryk włókienniczych, drzewnych, chemicznych, metalurgicznych i innych w rozdziale VII. Poza tym jest w tych rozdziałach mowa o kapitale handlowym i przemysłowym, o zagadnieniach technicznych, o tym wszystkim, co pozwala bliżej i lepiej zrozumieć badane problemy.

Ostatni rozdział VIII zajmuje się kształtowaniem się rynku wewnętrznego i według określenia autora⁹ jest pewnego rodzaju podsumowaniem wyników uzyskanych we wcześniejszych rozdziałach oraz próbą pokazania współzależności różnych dziedzin gospodarki narodowej rozwijającej się po linii kapitalizmu. Na pierwszy plan wysuwają się tu jednak zagadnienia obrotu, a więc rozwijająca się cyr-

⁹ Ibidem, s. 562.

kulacja towarowa na tle rozwoju kolei, transportu wodnego, handlu i banków, wzrost liczby ludności zatrudnionej w handlu i przemyśle na tle rozwoju miast, znaczenia kolonizacji wewnętrznej, wzrostu fabrycznych i handlowo-przemysłowych miasteczek i wsi oraz sezonowych nierolniczych zajęć przemysłowych, wzrost stosowania pracy najemnej, kształtowanie się rynku wewnętrznego na siłę roboczą.

W końcowej już partii omawianego dzieła¹⁰ Lenin zastanawiając się nad oceną kapitalizmu tak formułuje dwie strony tego zagadnienia: „Postępowa rolę historyczną kapitalizmu można streścić w dwóch krótkich tezach: wzrost sił produkcyjnych pracy społecznej i jej uspołecznienie. Wszelako obydwie te fakty przejawiają się w bardzo różnorodnych procesach w rozmaitych dziedzinach gospodarki narodowej”. A w innym miejscu na tej samej stronie czytamy: „Uznanie postępowości tej roli daje się całkowicie pogodzić ... z całkowitym uznaniem faktu istnienia ujemnych i ciemnych stron kapitalizmu, z całkowitym uznaniem faktu istnienia nieuchronnie właściwych kapitalizmowi głębokich i wszechstronnych sprzeczności społecznych, ujawniających historycznie przejściowy charakter tego systemu ekonomicznego”. Jest to ocena skierowana ostrzem przeciw ekonomistom-narodnikom, ale ostrze to jednak zachowała po dzień dzisiejszy wobec poglądów o niezniszczalności systemu kapitalistycznego.

Po napisaniu *Rozwoju kapitalizmu w Rosji* Lenin nie zaprzestał prac historycznogospodarczych, zwłaszcza nad historią rolnictwa rosyjskiego, rozszerzając swe zainteresowania badawcze na dzieje rolnictwa Europy Zachodniej oraz Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. To szczególne zainteresowanie dziejami rolnictwa wiązało się z pracami nad agrarnym programem partii oraz wynikało z ważnej roli, jaką ta dziedzina zawsze odgrywała w dziejach krajów o zapóźnionym rozwoju. Śladem tych wysiłków nad zgłębieniem problemów społecznych wsi są oprócz *Materiałów leninowskich (Leninskij sbornik)* cykl artykułów *Kwestia agrarna a krytycy Marksa* czy szkice z historii agrarnej Europy Zachodniej, czy praca o historii kapitalizmu w rolnictwie Stanów Zjednoczonych. *W Kwestii agrarnej a „krytycy” Marksa*¹¹ napisanej w latach 1901–1907 Lenin powrócił do zagadnienia rozwoju kapitalizmu w rolnictwie

¹⁰ Ibidem, s. 606.

¹¹ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. V, Warszawa 1950, s. 107–240; t. XIII, Warszawa 1954, s. 161–209.

w związku z żywo prowadzoną polemiką z przeciwnikami marksizmu. Bardzo szeroko zostały w tej pracy uwzględnione stosunki agrarne zachodnioeuropejskie (Niemcy i Dania). W pracy *Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie* przedstawił w zeszycie 1 zatytułowanym *Kapitalizm a rolnictwo Stanów Zjednoczonych Ameryki*¹² obraz rozwoju kapitalizmu w rolnictwie Stanów Zjednoczonych w pierwszym dziesięcioleciu XX w. I doszedł tam do wniosku bardziej ogólnego, potwierdzającego wcześniej głoszone i na innym materiale sprawdzone prawa, o wypieraniu drobnej wytwórczości zarówno w przemyśle, jak i w rolnictwie.

W *Kwestii agrarnej w Rosji w końcu XIX stulecia*¹³, napisanej w 1908 r. dla słownika encyklopedycznego, ale wydrukowanej dopiero w 1918 r., powrócił raz jeszcze do tych zagadnień, by — jak pisze we wstępie¹⁴ — „przedstawić w krótkim zarysie całokształt stosunków społeczno-ekonomicznych w rolnictwie rosyjskim”. Nie chodziło więc o napisanie erudycyjnego studium, a o podsumowanie wyników badań marksistowskich, przy czym w szczególności miały być rozpatrzone zagadnienia struktury własności rolnej w Rosji europejskiej, następnie gospodarki obszarnej i chłopskiej, po to by w końcu przedstawić wnioski, ustalające do czego doprowadziła ewolucja w ciągu XIX w. i jakie zadania zostały Przekazane ruchowi rewolucyjnemu w wieku XX. Autor wykorzystał dane liczbowe i tablice opracowane dla wcześniejszych swoich prac, jak *Rozwój kapitalizmu w Rosji* i *Program agrarny socjaldemokracji w pierwszej rewolucji rosyjskiej lat 1905—1907*¹⁵. Na zagadnienie agrarne Rosji XIX-wiecznej mógł Lenin spojrzeć teraz z większego dystansu, mógł też po doświadczeniach pierwszej rewolucji 1905—1907 r. postawić konkretniejszy program¹⁶: „położyć kres pańszczyźnianej staroświeczynie i oczyścić stosunki własnościowe w rolnictwie, utorować na całej szerokości drogę dla kapitalizmu, dla wzrostu sił wytwórczych, dla swobodnej i otwartej walki klas”.

Z mniejszych prac na wzmiankę zasługuje jeszcze artykuł *O statystyce strajków w Rosji*¹⁷, w którym Lenin zajął się, nie po raz pierwszy, ruchem strajkowym w Rosji, tym razem jednak w związku

¹² W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XXII, Warszawa 1950, s. 9—115.

¹³ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XV, Warszawa 1956, s. 57—135.

¹⁴ Ibidem, s. 59,

¹⁵ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XIII, Warszawa 1954, s. 211—429.

¹⁶ Ibidem, s. 135.

¹⁷ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XVI, Warszawa 1957, s. 403—431.

z publikacjami carskiego ministerstwa przemysłu i handlu: *Statystyka strajków robotniczych w fabrykach i innych zakładach przemysłowych*, w latach 1895-1904 i 1905-1908. Dając wstępną i próbną analizę liczb urzędowych stwierdził w zakończeniu, że liczby te świadczą o „sile naporu [która] odgrywała rozstrzygającą rolę również w walce ekonomicznej”¹⁸.

Lenin nazwał swój napisany w 1916 *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*¹⁹ szkicem popularnym. Tymczasem jest to dzieło oparte na bogatej współczesnej literaturze naukowej, zawierające przy tym szczególnie duży ładunek teoretycznoekonomiczny. Pod tym względem nasuwa się tu od razu analogia z Marksa *Kapitałem*. Ta analogia sprawdza się jeszcze w innym punkcie. Pokażne dzieło *Rozwój kapitalizmu w Rosji* stanowiło rozszerzenie nauki marksistowskiej i wzbogacenie jej o wyniki badań problematyki kapitalistycznej w kraju o odmiennym od krajów zachodnioeuropejskich przebiegu procesu historycznego. Dzieło o imperializmie jest rozszerzeniem nauki marksistowskiej o kilkadziesiąt lat rozwoju stosunków społecznych na świecie, kiedy to kapitalizm przeszedł w nowe stadium. Lenin pisząc o imperializmie nie stworzył jakiejś nowej, nieznannej kategorii stosunków społecznych. Imperializm miał już wówczas swoją dość bogatą literaturę, pisaną jednak głównie z pozycji apologetycznych. I Lenin w oparciu właśnie o dotychczasową literaturę ukazał nową stronę tego pojęcia i przedstawił imperializm jako kapitalizm monopolistyczny, w którym szczególną rolę spełniał kapitał finansowy. Wymienił przy tym 5 cech imperializmu: 1. koncentracja produkcji i kapitału aż do wytworzenia monopolu odgrywających decydującą rolę w życiu gospodarczym; 2. zlanie się kapitału bankowego z przemysłowym i powstanie oligarchii finansowej; 3. wywóz kapitału nabiera szczególnie ważnego znaczenia; 4. tworzenie się międzynarodowych monopolistycznych związków kapitalistów dzielących świat; 5. zakończenie się terytorialnego podziału kuli ziemskiej przez największe mocarstwa kapitalistyczne²⁰.

W przedmowie do francuskiego i niemieckiego wydania *Imperializmu* mógł Lenin z pełną satysfakcją napisać, że „imperializm to przeddzień rewolucji socjalnej proletariatu” i że „od 1917 r. znalazło to potwierdzenie w skali światowej”²¹.

¹⁸ Ibidem, s. 431.

¹⁹ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XXII, Warszawa 1950, s. 213–346.

²⁰ Ibidem, s. 304.

²¹ Ibidem, s. 223.

Można by jeszcze zwrócić uwagę na inne osiągnięcia teoretyczne zdobyte na studiach z dziejów społeczno-gospodarczych i rozsiiane w różnych miejscach jego prac. Lenin np. przez całe życie wracał do podstawowej dla materializmu historycznego teorii społeczno-ekonomicznych formacji, której zasady opracowali Marks i Engels²². Pojęciem formacji społecznej objęty został, jak wiadomo, całokształt danych stosunków produkcji, a rozwój takich formacji przedstawiony został jako proces przyrodniczo-historyczny. Lenin cd siebie dał szereg sformułowań precyzujących pojęcie formacji i istotę praw rządzących rozwojem formacji i inne. A przede wszystkim stosował tę teorię o formacjach w swoich pracach historyczno-gospodarczych i tym przyczynił się do jej rozpowszechnienia, do jej wypróbowania na konkretnym materiale historycznym i do dalszego jej rozwinięcia. To właśnie Lenin opracował pojęcie układów społeczno-ekonomicznych²³, występujące w postaci zarodkowej u Marksa; rozwinął je szczegółowo na przykładzie Związku Radzieckiego z pierwszych lat władzy radzieckiej; Lenin ustalił wówczas istnienie pięciu układów (gospodarka patriarchalna, wytwórczość drobnotowarowa, kapitalizm prywatny, kapitalizm państwowy i socjalizm). To pojęcie układu społeczno-gospodarczego przeniesione na nasz grunt w postaci układu kapitalistycznego rozwijającego się w ramach formacji feudalnej w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w. okazuje się bardzo płodne.

Spośród formacji społeczno-gospodarczych Lenin w swoich pracach drukowanych poświęcił najwięcej uwagi kapitalizmowi i feudalizmowi. To ostatnie pojęcie rozwinął przy okazji badań nad rolnictwem feudalnym²⁴. W *Rozwoju kapitalizmu* zwrócił uwagę na 4 zasadnicze warunki gospodarki feudalnej: 1. panowanie gospodarki feudalnej; 2. zaopatrzenie chłopa w ziemię i inne środki wytwórcze z równoczesnym przytwierdzeniem go do ziemi; 3. osobista zależność chłopa od obszarnika; 4. skrajnie niski poziom techniki. Badania nad rolnictwem feudalnym odnosiły się do okresu przed uwłaszczeniem, ale bardzo odkrywczym i równocześnie nowym w porównaniu z panującym w ówczesnej historiografii rosyjskiej poglądem było podkreślenie istnienia rolnictwa feudalnego i feudalnego wyzysku chłopów od najdawniejszych czasów. Stwierdzenie

²² W. Jacunski, op. cit., s. 49.

²³ Ibidem, s. 50.

²⁴ Ibidem, s. 50.

to zachęciło historyków marksistów do badań w tym kierunku i osiągnięcia historiografii radzieckiej sprawdziły i potwierdziły ten pogląd, wypełniając go miąższem licznych prac naukowych o rozwoju feudalizmu na gruncie rosyjskim.

Lenin wskazał na dwie drogi rozwoju kapitalizmu w rolnictwie — pruską i amerykańską²⁵. Pierwsza to pańszczyźniana gospodarka obszarnicza, która stopniowo i kosztem chłopów, przy równoczesnym wyodrębnieniu niedużej części bogatych chłopów, przerasta w burżuazyjną i junkierską. To taka jak właśnie nasza gospodarka przechodząca w XIX w. z feudalnej w burżuazyjno-obszarniczą. Druga to gospodarka bez obszarnictwa, w którym chłop patriarchalny przemieniał się w farmera kapitalistycznego; zwycięstwo tej drugiej koncepcji było możliwe w drodze wcześniejszej rewolucji.

Czas już najwyższy przyjrzeć się warsztatowi naukowemu Lenina. Patrząc na jego bogaty dorobek zawarty w 37 tomach wydania IV jego dzieł, nie wiadomo co więcej podziwiać, pracowitość i zdolność pisarską czy umiejętność organizowania sobie pracy naukowej i pisarskiej w ogóle w warunkach życia działacza rewolucyjnego więzionego i zsyłanego, emigrującego i ukrywającego się, żyjącego w obcych często środowiskach, nieraz z dala od bibliotek i ośrodków kulturalnych w ogóle. Z ogromnym respektem historyk gospodarczy patrzy na ponad 600-stronnicowe pokaźne dzieło *Rozwój kapitalizmu w Rosji*. Podziw jeszcze bardziej rośnie, gdy na podstawie życiorysu stwierdzi się, że właśnie na czas powstania i pisania tego dzieła przypadają więzienie i zsyłka. Z tego samego życiorysu wiadomo, że właśnie do więzienia siostra od początku 1896 r. przysyłała potrzebną Leninowi literaturę, z której robił mnóstwo wyciągów. Nawet w drodze na zesłanie, w Krasnojarsku, gdzie Lenin zmuszony był około 2 miesiące czekać na wyznaczenie miejsca zesłania, znalazł drogę do bogato zaopatrzonej biblioteki miejscowego kupca, równocześnie zapalonego bibliofila; Lenin codziennie do niego przychodził i pracowicie wynotowywał interesujące go materiały. I gdy znalazł się w końcu na 3-letnim zesłaniu we wsi Szuszenskoje w guberni jeniisejskiej, po dwuletnim pobycie ukończył pisanie *Rozwoju kapitalizmu* i napisał jeszcze ponad 30 innych mniejszych prac. W 1899 r., w roku ukończenia, została także wydrukowana ta praca.

²⁵ Ibidem, s. 52.

Nad *Imperializmem* Lenin pracował od 1915 r.; naprzód w Bernie a potem w Zurychu, w tamtejszych bibliotekach, sporządzając liczne wypisy, konspekty, notatki, tablice z setek książek, czasopism, gazet i materiałów statystycznych. Same te materiały dały podstawę do wydawnictwa obejmującego 40 arkuszy druku, które w formie odrębnego zbioru pt. *Zeszyty o imperializmie* ogłoszone były drukiem w 1939 r. Z tego materiału powstało dzieło, które Lenin nazwał szkicem popularnym.

Lenin posługiwał się w swojej pracy badawczej głównie drukowanymi źródłami statystycznymi i opisowymi, nie mówiąc oczywiście o literaturze naukowej. Liczby statystyczne były mu potrzebne dla pokazania dynamiki zjawisk, ale często także dla ukazania zjawisk ukrytych w nieumiejętnie sporządzonych albo rozmyślnie ukrywających tablicach. Często zdecydowanie też potępiał nadużywanie materiałów cyfrowych. Metodzie statystycznej poświęcił niejedną uwagę w pracach swoich na tematy, w których materiały statystyczne były podstawowym źródłem, i w osobnych wypowiedziach. Źródła o charakterze opisowym, to przede wszystkim aneksy tekstowe do wykazów statystycznych z ziemstw. Tutaj należą również drukowane korespondencje a nawet utwory beletrystyczne. Wśród literatury przedmiotu w szerokiej mierze korzystał z burżuazyjnej literatury ekonomicznej i historyczno-gospodarczej; podchodząc do niej krytycznie, wyciągał cenne fakty, które pozwalały mu na inną interpretację zjawisk i użycie znanych faktów do stwierdzeń zupełnie przeciwnych od tych, którym poprzednio służyły. *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu* napisane zostało w oparciu o literaturę burżuazyjną i o fakty przytoczone w urzędowych danych.

Szczególnie krytycznie podchodził do danych statystycznych. Wyżej cenił statystykę ziemstw od rządowej, ale i w tej pierwszej dostrzegał wiele braków, zwłaszcza przy opracowywaniu danych ustalonych na podstawie obserwacji. Zarzucał pracującym w ziemstwach statystykom, wśród których nie mało było narodników, zacieranie procesów ekonomicznych z powodu niezrozumienia tych procesów zachodzących na wsi rosyjskiej. Napisał nawet specjalny artykuł poświęcony tym zagadnieniom pt. *W sprawie zadań statystyki ziemskiej*²⁶. Krytykował również dane statystyki zagranicznej. W pracy *Kapitalizm a rolnictwo Stanów Zjednoczonych*

²⁶ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XX, Warszawa 1951, s. 73—80.

*Ameryki*²⁷, podnosząc z jednej strony zalety statystyki amerykańskiej, zwłaszcza dokładność i obfitość materiału, zwracał uwagę i na braki, a co najmniej skąpe dane dotyczące wywłaszczenia drobnych rolników i w ogóle tonowanie spraw, które mogłyby postawić w złym świetle kapitalizm. Źródła o charakterze opisowym wykorzystywał Lenin również, ale do zupełnie innych wniosków niż ci, którzy te opisy sporządzali.

Zawsze interesował się bibliografią i informacją o nowych wydawnictwach. Wiele wydawnictw recenzował i bardzo ostro się do nich ustosunkowywał. Z pracy w bibliotekach korzystał jak tylko mu na to pozwalało jego trudne życie.

W. Jacunski zwrócił uwagę na 5 zasadniczych momentów, najbardziej — jego zdaniem — charakterystycznych dla sposobu prowadzenia badań historyczno-gospodarczych przez Lenina²⁸:

1. Systematyczne łączenie uogólnień o charakterze zasadniczym z pokazną ilością konkretnych szczegółów. Tu była Leninowi pomocna ogromna znajomość ekonomiki marksistowskiej, którą łączył z umiejętnością łączenia zbieżnych faktów.

2. Specyficzna, jemu właściwa metoda ujmowania statystyki, która m. in. polegała na grupowaniu na podstawie kilku cech, na stosowaniu tabel kombinowanych, na posługiwaniu się szeroko średnimi wielkościami, oczywiście w granicach ekonomicznie zbliżonych zespołów, na stosowaniu tzw. wskaźników na głowę ludności czy uderzająco wielkiej umiejętności sporządzania tabel statystycznych wraz z końcowym zestawieniem, wyrażającym społeczną istotę rozpatrywanych zjawisk.

3. Umiejętność doboru wskaźników przedstawiających społeczną istotę badanych procesów i zjawisk historycznych w ich zmienności.

4. Dążenie do wykrycia z równoczesnym określeniem wzajemnej zależności między badanymi zjawiskami.

5. Wykorzystanie historii rolnictwa innych krajów do lepszego zrozumienia historii rosyjskiego rolnictwa.

Do tych zupełnie słusznych obserwacji można by jeszcze dodać kilka zdań uzupełniających. Lenin teoretyk, Lenin działacz rewolucyjny był konsekwentnym marksistą zarówno w teorii, jak w działaniu. Jego zainteresowania teoretyczne, opracowywanie właśnie takich a *nie* innych zagadnień wpływało z potrzeb, jakie odczuwał

²⁷ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. XXII, Warszawa 1950, s. 13 i nast.

²⁸ W. Jacunski, op. cit., s. 62 i nast.

działacz rewolucyjny. Prace Lenina z dziedziny historii gospodarczej są nieszablonowe. Nie wczuł się w twórczość i wielkość Lenina, kto próbował niewolniczo naśladować jego metody i przyswajając jego osiągnięcia do zupełnie innych procesów historycznogospodarczych. O naśladowaniu Lenina można by tylko mówić przy twórczym traktowaniu zagadnień historycznogospodarczych i przy inwencji środków badawczych. Ale takie naśladownictwo nie jest rzeczą łatwą.